

Mégegyszer a nyelvtani nem kérdéséhez

1. A gépi fordítás tanulmányozása számos általános nyelvészeti kérdésnek új oldalról való értékeléséhez vezetett, sőt ezáltal egy-egy nyelvi értékelés átfogalmazásának igénye is felmerült. Ez vonatkozik a nyelvtani kategóriákra, köztük a genusra is.

A nyelvtani nem kialakulása című dolgozatomban (NyK LX, 339—68 és LXI, 29—43) foglalkoztam a genus funkcióival, s ennek kapcsán felvettem e kategória szükségszerűségének kérdését. SAUVAGEOT A. cikkem bírálatában (Bulletin de la Société de Linguistique de Paris, LV. fasc. 2, 279—80 és 286—8) többek között az erre vonatkozó nézeteim helyességét is tagadja. Nem hiszi, hogy a már egyszer kifejlődött nyelvtani kategória valaha eltűnhet, s a genus néhány funkciójának felsorolásával kapcsolatban úgy véli, hogy a szórend megváltoztatása és a szókapcsolatok tagjainak szétsorolása nem a genus, hanem általában az egyeztetés kifejlődése által lehetséges.

A nyelvtani kategóriák egyetemleges megléte egyik legnehezebb elvi probléma. Amint magam is utaltam rá, vitatni lehet, hogy a kínai és más ázsiai elszigetelő nyelvből a kikövetkeztetett ragok lekopásával nem tűnt-e el egyszersmind a casus is. Nem tagadható azonban, hogy a genus ilyen vonatkozásban nagyon különbözik a többi nyelvtani kategóriától, mert eddig egyetlen nyelvcsaládban sem volt megfigyelhető a genuson kívül valamelyik másik kategória kifejlődése, terebélyesedése s azután minden nyom nélkül való eltűnése.

A genus különlegesen viselkedik a funkciók tekintetében is. Az orosz—angol viszonylatban folytatott gépi fordítási előtanulmányok során pl. az orosz nyelvben éppen a genus kategóriája bizonyult redundáns jellegűnek; más szóval eszerint a genusegyeztetés semmiféle információt nem jelent. Lásd IVANOV V. V. erre vonatkozó megfigyeléseit (Бюллетень объединения по машинным переводам, 1959, Москва 7.).

Úgy látszik tehát, hogy SAUVAGEOT és a fordítógép elméleti szakemberei a genus funkcionális értékelése tekintetében jogosan jutottak közös nevezőre. Csakhogy e kutatók nem vették figyelembe a nyelvi rendszer, azaz a code és a nyelvi mű, azaz a message különbségét (e két fogalomról l. korábbi cikkemet: A modern nyelvtudomány főbb problémái, Nyr. LXXXII, 469—70), és megállapításuk csupán a message-re, nem pedig a code-ra érvényes. Idézett tanulmányomban (36) jeleztem e két nyelvi sík különbségét a genus vonatkozásában is. Azt állítottam, hogy a nyelv a nyelvtani rendszer oldaláról nézve általában takarékosan bánik eszközeivel.

A code és a message kettősségét a genus jelenségeinek értékelésekor is figyelembe kell venni. A genusról szóló tanulmányomban (37) az olasz *l'ho*

visto — *l'ho vista* mondatok szembeállításával bizonyítottam, hogy olykor a genuskülönbség dönti el a közlés jelentését, tehát éppen a genus alaktani elkülönülései szolgáltatnak új információt. Mondhatunk ilyen orosz nyelvű példát is. Ha két társa közül a beszélő az egyiknek utasítást akar adni az eltávozásra, s a kettő közül az egyik nő, a másik férfi, a *nouua* vagy a *nouea* közlésből az érdekelték világosan megtudják, hogy melyiküknek kell elindulnia. A közléspárból az -a morféma, illetőleg annak hiánya (-o hang-súlyos kötőhang betoldásával) ebben a mondatban csak a genus különbségét takarja, vagyis ezek genusmegkülönböztető ragok, amelyeknek fontos funkciójuk van a jelentés szempontjából és — ha egyéb jelek nem segítik a megértést, mint a felsorolt példákban — hírértékük van. Éppen ebben áll a genus nem mindig, de számos esetben megnyilvánuló funkciójának lényege. Ezért nem jó példa a SAUVAGEOT (i. m. 287—8) által idézett MANNINEN-sor (*Mutta kun ehtinyt äärimpään Ithakan olet kärkeen . . .*), amelyet a tőlem választott OVIDIUS-idézettel (*Lurida terribiles miscent aconita novercae . . .*) állít szembe. SAUVAGEOT ezzel azt akarja bizonyítani, hogy a szókapcsolatok tagjainak egymástól távoli elhelyezése, széthúzása a finnben is lehetséges, nemcsak a latinban, mégpedig nem azért, mivel a genus kategóriája mutatja a szavak közti összetartozást, hanem mert az egyeztetésnek (a finnben casus- és numerusegyeztetésnek) van viszonykeltő funkciója. Azonban Sauvageot figyelmen kívül hagyja, hogy a finn idézetben a szókapcsolat tagjai nem nominativusban, hanem casus obliquusban vannak (. . . *äärimpään . . . kärkeen . . .*: illativus), ugyanezt a széthúzást viszont nem lehetne megengedni egy többszörös nominativusi szerkezet esetében. Az OVIDIUS idézetben a *terribiles . . . novercae* nominativusban áll, s a *terribiles* hovatartozása (ti. hogy nem a *lurida . . . aconita* kapcsolat tagja mint második jelző) éppen a szó genusvégződéséből (-es, nem pedig -ia) derül ki. Habár a latinban és más hasonló generikus nyelvben az egyeztetés a mondatok többségében a casust, numerust és genust együtt jelzi, mindig akadnak olyan esetek, amikor az pozitív módon csak a genust jelzi. A genust jelző morfémának ilyen esetekben hírértéke van. Más szóval a genus kategóriáját nem lehet egyértelműen redundáns kategóriának minősíteni. Az adott szövegben mindig akadnak olyan mondatok, ahol éppen a genuskülönbség adja meg a pontos jelentést a genusmegkülönböztető morfémák útján. Igaz, hogy a nyelvi szövegeknek, a message-nek talán nagyobb részében a genust jelölő morfémának nincs külön hírértékük. Ha pedig a message szempontjából esetenként változik a genus konkrét megnyilvánulásának hírértéke, a code szempontjából a nyelvtani nem fontos kategória, s tévedés volna redundánsnak nyilvánítani. Mindebből nyilvánvaló, hogy redundáns nyelvi kategóriákról aligha beszélhetünk, legfeljebb arról, hogy kifejezésük a messageben redundáns is lehet.

Kétségtelen viszont, hogy a genus az információ-elmélet szemszögéből nézve sokban különbözik a többi kategóriáktól. A genus megnyilvánulásának gyakori redundanciája részben magyarázatot ad a kategória eltűnésének okaira.

2. Hivatkozott dolgozatom 11. pontjában felvettem a nyelvi típus és a genus összefüggésének kérdését. SAUVAGEOT ezt is rosszalással fogadja, habár talán inkább csak azt kifogásolja, hogy még a múlt században a SCHLEGEL testvérek, POTT, STEINTHAL, MISTELI és mások által felállított,

de szerinte régen „elavult” elszigetelő, ragozó, hajlító típusokról beszélnek. Maga a nyelvi tipológia kérdése aligha adhat alapot a kifogásolásra, hiszen e probléma éppen a nyelvtudomány új szemléletének fényében nagyon is előtérbe került. Elég, ha ennek bizonyítására megemlítem JAKOBSON R. oslói kongresszusi beszámolóját és az ezt követő vitát (*Actes du Huitième Congrès International des Linguistes*, Oslo. 1958. 17–35), továbbá GREENBERG J. H. elvi tanulmányát (*The Nature and Uses of Linguistic Typologies*, *International Journal of American Linguistics* XXIII/2, 68–77) és SAPIR rendszerét továbbfejlesztő kísérletét (*A Quantitative Approach to the Morphological Typology of Languages*. *IJAL* XXVI/3, 178–94, amely legelőször 1954-ben jelent meg a WILSON D. WALLIS emlékkönyvben). De nincs okom szégyenkezni a múlt századi terminológia és tipológia alkalmazásáért sem, noha tanulmányomban SAPIR rendszeréről szintén megemlékeztem. Aligha állok egyedül azzal a meggyőződéssel, hogy a schlegeli hármas, vagy a STEINTHAL–MISTELI-féle továbbfejlesztett osztályozás soha sem lesz elavult. Maga GREENBERG például másodiknak említett művében ezt mondja (180): „However inadequate the nineteenth-century discussion of this topic now appears, the major virtue of the schemes advanced remains something of fundamental importance to the overall characterization of a language, the morphological structure of the word, was instinctively seized upon as the basis of classification, and Sapir’s contribution simply continued this essential feature of the earlier approach, in revised form.” A hármas felosztásból egyre több csoportból, alosztályból álló rendszerezés keletkezett, egyre több sajátság figyelembevételével finomították az eredeti gondolatot. Ezzel egyidejűleg azonban az osztályozási elvek áttekintése és a besorolás egyre nehezebbé vált. Olykor többféle szempont keresztezi egymást, s ennek következtében egy-egy nyelv típusba való besorolása alkalmával többféle megoldás is elképzelhető. Ez a helyzet SAPIR különben kiváló rendszerében (lásd pl. MOST M. bírálatát SAPIR rendszeréről: *Actes du sixième Congrès International des Linguistes*. Paris. 1949.). De GREENBERG rendszerével kapcsolatban szintén felmerülhetnek ilyenféle kifogások annál is inkább, mivel ő a nyelvi szövegekben érvényesülő sajátságok által próbálja a nyelvi típusokat megragadni (egyébként lényegében SAPIR nyomdokait követi). A kérdésnek a code-ból a message-be való áttolása azonban aligha elégíti ki az áttekinthetőség iránti jogos követelményeket, s amellet a szövegek természetétől függően még inkább növelheti a besorolási bizonytalanságokat és ingadozásokat. A message egyoldalú vizsgálata és a code vizsgálatának elhanyagolása gyöngye pontja GREENBERG rendszerének, pedig az amerikai kutató elsőnek említett tanulmányában elvileg helyesen fejt ki a code és a message vizsgálatának egybehangolását a tipológia szempontjából. Mindenesetre a múlt századi és a mai tipológiai rendszerek közti értékelés alkalmával az előbbieket nem lehet olyan vállveregetéssel elintézni, mint ahogyan a modern nyelvtudományi elméletek számos híve teszi, akikhez most SAUVAGEOT is csatlakozik. A korai hármas felosztásnak kétségtelenül megvan az a hibája, hogy nagyon durva képet ad a nyelvek sokrétű jelenségeiről, s ezért a három vagy négy típusba olykor nehéz beleerőszakolni az egyes nyelveket. Ugyanakkor azonban ez a sajátság előnnyé válik, ha csak nagyjából akarjuk jellemezni az egyes nyelveket. Ez az osztályozási mód nagyon is áttekinthető, világos és a lényegre ragadja meg. A STEINTHAL- és MISTELI-féle finomító osztályozás inkább csak ront, mert bonyolultabbá teszi a tipizálást anélkül, hogy

lényegesen finomítani tudna rajta. Amikor éppen a részletek sokféleségét is figyelembe kell venni, akkor a SAPIR és követői által továbbfejlesztett rendszerek az előnyösebbek a múlt századiakkal szemben. Nyilvánvaló tehát, hogy mindkettőnek megvan a maga alkalmazási területe ma is. Ezért nem lehet a hármas felosztást elavultnak tekinteni. Annál kevésbé lehet ezt tenni, mert a legtöbb kézikönyv és a tankönyvek még ma is erre a felosztásra építik fel a nyelvtípusok leírását.

SAUVAGEOT megütközik egyrészt azon, hogy a hármas típusrendszerben a magyar és a török együvé tartozik a bantu nyelvekkel, holott az előbbi kettő és az utóbbiak egészen eltérő típusok, másrészt pedig azon, hogy a francia is lényegében azonos sajátságúnak minősül ezzel az afrikai nyelvcsaláddal. Pedig kétségtelen, hogy minden kézikönyv a ragozó nyelvek közt tartja számon a finnugor és a török-tatár nyelveket — ugyanúgy, ahogyan a bantu nyelveket is. Köztük a típus szempontjából lényegében csak az a különbség, hogy az urál-altaji nyelvek túlnyomóan suffixumokkal, a bantu nyelvek pedig túlnyomóan prefixumokkal oldják meg a viszonyítást.

Bizonyos tekintetben sok közös vonás található a francia és a bantu nyelvek között is. Ezt elfogulatlan kutatók már régebben észrevették, s nem hiába helyezte el SAPIR — horribile dictu — a francia és a bantu nyelvet egymás mellé a C csoportba két altípusként (amelyek közt csak nagyon kevés különbség van).

Mind a múlt századi, mind a modern típusrendszerek közös vonása az, hogy a genus kategóriájának különlegességeire, meglétére vagy hiányára nem voltak tekintettel, s a megkülönböztetés elvei közt ilyen kritérium nem szerepel. Ezt a múlt századi osztályozásoktól a mondottak alapján nem kérhetjük számon, úgy vélem azonban, a finomabb tipizáló rendszereknek valamilyen módon tekintetbe kell venni ezt a többlettől lényegesen különböző, sajátságos kategóriát.

3. E két fontosabb elméleti kérdésből keletkezett vitát felhasználom arra, hogy SAUVAGEOT recenziójának egyéb észrevételeire is reagáljak. Ezek között vannak olyanok, amelyek vitatható problémákat érintenek, vannak azonban olyanok, amelyek dolgozatom szövegének félreértéséből keletkeztek.

A vitás kérdések közül az első az újfelnémet névragozási rendszerre vonatkozó megjegyzésemet érinti. Azt állítottam ugyanis, hogy ebben a nyelvben a tő és a genus szorosan összefonódott, ha a mai német főnévragozásban tőről egyáltalán beszélhetünk. Ez utóbbi kételkedő megjegyzésem jogos, hiszen az indogermán alapnyelvben kimutatható tövekről a modern némettel kapcsolatban nem beszélhetünk. Itt csak arról van szó, hogy a főnév néhány casusban (singularis genitivus, néha accusativus, pluralis dativus) esetvégződést kap, habár a többes számú dativust kivéve nem minden főnév kap ilyen morfémaikat. A viszonyítást azonban nem a főnevek esetvégződései, hanem a főnévvel egyező szó (névelő, melléknév, névmás) vagy a szórend végzi el. A gyenge vagy erős ragozásba tartozó végződés szerinti főnévtípusok nem önálló tövek, hanem a három nem köré épített paradigmarendszer altípusai.

Kétségtelenül vitatható az indogermán és más nyelvekben kialakult nemi különbség, valamint a bantu és más nyelvek névszói osztálytagozódása közti azonosság. Ebben a vonatkozásban viszont nem állok egyedül, hiszen

WUNDTól VENDRYESEN keresztül az afrikanista DREXELig (tanulmányomban idéztem műveiket) hasonlóképpen vélekednek, habár a természetes nemből vezetik is le a névszói osztálytagozódás eredetét. Magam azért csatlakoztam e felfogáshoz, mert a genus alaktani elkülönüléseken nyugvó szintaktikai jelenségnek tartom, s ebben a szemléletben az egyeztetésnek nagy jelentősége van. Az egyeztetés tekintetében pedig e különféle nyelvi jelenségek között azonos vonások vannak. Abban sem állok egymagam, hogy a genus szintaktikai szerepében, az egyeztetésben látom a lényegét; az általam idézett STEINTHALtól kezdve sokan vallják ezt ma is így, sőt egyebek közt JESPERSEN is (The Philosophy of Grammar. London. 1958.⁸) ezt a nézetet követi. Éppen ezért úgy vélem, felfogásom miatt akkor sem kell szégyenkeznem, ha egyébként — amint SAUVAGEOT írja — a nagy GOMBOCZ ZOLTÁN honfitársa vagyok. Tudomásom szerint GOMBOCZ nem végzett a genus kérdésében önálló kutatásokat, sőt állást sem foglalt ilyen irányban.

SAUVAGEOT megütközése ellenére sem látom be, miért ne lehetne a számlálószó és a genus között átmeneti fejlődési kapcsot keresni anélkül természetesen, hogy a kétféle nyelvi jelenséget funkcionális, szinkronikus szempontból azonosítanók. Amint dolgozatomban erre hivatkoztam, HJELMSLEV már előttem hasonló gondolatokra jutott (egyébként HJELMSLEV idézett művét csak tanulmányom kéziratának beadása után kaptam kézhez, úgyhogy a hivatkozás megtételére a nyomdába adás után kerülhetett sor).

Recenzensem méltatlanul vádol azzal, hogy LÉVY—BRÜHLre jogtalanul hivatkozom, s az ő nevével takarózva az ún. primitív népek gondolkodását a rosszálló értelmű „prelogikus” jelzővel marasztalom el. Igaz, hogy a francia etnológus és szociológus később részben megtagadta korábbi nézeteit, a megszületett eszméket azonban megalkotóik sem tudják megsemmisíteni, és azok mindaddig élnek, amíg helyesebb és jobb eszmék nem váltják fel őket. LÉVY—BRÜHL eszméinek pedig megvannak a maguk időtálló, racionális magvai. Én éppen ilyen értelemben próbáltam a „prelogikus” jelzőt egyszerűbb és találhatóbb terminus technikus hiányában alkalmazni. Véleményem szerint az ún. primitív népek gondolkodását nyugodtan hívhatjuk prelogikusnak akkor, ha e népeknek a világ jelenségeit mítikus eszközökkel magyarázó gondolkodásmódját, illetőleg tudatrendszerét értjük rajta. Ilyen értelemben a prelogikus gondolkodás alapján jön létre pl. a totemhit, s a genus kérdésköréből az értékmegkülönböztetés, amelynek fogalmi létezését WUNDT kimutatta. Amikor a tanulmányomban a „prelogikus” szót idézőjelbe tettem, éppen azt akartam jelezni vele, hogy bizonyos mértékben eltértem a LÉVY—BRÜHLnek tulajdonítható és több tekintetben kifogásolható jelentésétől.

A vitatható kifogásoktól eltekintve SAUVAGEOT több hiányosságot vélt munkámban felfedezni. E kifogások azonban csak félreértésből merülhettek fel.

Recenzensem nyitott kapukat dönget, amikor felhívja figyelmemet arra, hogy a genus gyakran milyen következetlenül jelzi a természetes nemet. Tanulmányom elején (2. szakasz) éppen erre mutatok rá, sőt SAUVAGEOT példájával (femme professeur) lényegében azonos példát hozok fel (femme médecin). A kifogásolt helyen viszont azt fejtem ki, hogy bár következetlenül, mégis felhasználható a genuskülönbség a természetes nem megkülönböztetésére. Nem vitás, hogy mindkét állításom igaz, amint a két helyen felhozott példák (és SAUVAGEOT-éi) is igazolják.

A 344. lapon nem én állítom, hanem WUNDT (akit szó szerinti fordításban idézek), hogy az indogermán nyelvek többségében három nem van, de végeredményben WUNDT sem hibáztatható olyan nagyon e különben sem kategorikus kijelentésért.

Azt sem állítottam olyan határozottan (358), hogy a szórend csak akkor kötött, amikor a nyelvben kevés alaktani viszonyító eszköz van, hanem azt mondtam, hogy „a szórend kötöttsége akkor játszik nagyobb szintaktikai szerepet, amikor morfológikus eszközök kevésbé állnak rendelkezésre”. Ez az állításom pedig akkor is igaz, ha egy-egy példa, így a SAUVAGEOT által említett klasszikus mongol nyelv példája arra mutat, hogy formailag gazdagabb nyelvekben is lehet kötöttebb szórend.

Tévedés nekem tulajdonítani azt az állítást, hogy a finnben azért nem fejlődött ki a genus kategóriája, mert csak egyetlen paradigmarendszer alakult ki. Ellenben azt mondtam (368), hogy a finnben a casus és a numerus egyeztetése ellenére sincs genus, mert a melléneveknek mindössze egy paradigmarendszerük van. Ez a szinkronikus értékű tény pedig igaz, s ebből nem lehet (nem is akartam) diakronikus érvényű szabályszerűséget felfedezni.

Végül nem mondtam, hogy a kevés számú főnévi végződéstípus elősegíti a genusegyeztetés kifejlődését, hanem azt írtam (368), hogy ez a helyzet csak megkönnyíti a kifejlődés útját, tehát csak előfeltétel, de nem kiváltó ok. Egyes nyelvek élnek e lehetőséggel (indoeurópai alapnyelv), mások nem (uráli nyelvek).

Bár a részletekben felfogásunk eltér egymástól, köszönetet mondok recenzensemnek, SAUVAGEOT A. professzornak hasznos észrevételeiért és megjegyzéseiért.

FODOR ISTVÁN